

мына «дым» сөзи қосылып мәніні еле де өткірлестіріп берген. *Тойып секиріуі, арқа сүйеуі* хәм *мисе тутпау* фразеологизмлерин шайыр ҳәр бирин қосық қатарларына сай пухталық пенен пайдаланған.

Көркем сөз шебери өз шығармасында қахарманларының психологиялық халатларын, ойын, руўхый жан дүньясын айқын хәм нәзик сүүретлеуі ушын фразеологизмлерди мүмкин болғанынша сәйкесин таңлап алып қолланыўға ҳәрекет етеди [2:58]. И.Юсупов та өз шығармаларындағы сада, хәк нийетли, мийнеткеш қахарманды сүүретлеуде, олардың характерин ашып бериўде фразеологизмлерден орынлы пайдаланған.

Бар билгени аўзында,

Саўдырақ қарақалпағым.

«Беглигинди бузба сен»

Дослық десе жулдыз таўып алғандай,

Халқымның **ақ көкирегин** сүйемен.

«Қарақалпақты көп мақтама көзимше»

Ал енди оның кең жазйра даладай,

Азаматлық **кең пейилин** сүйемен.

«Қарақалпақты көп мақтама көзимше»

И.Юсупов шығармаларында аўызекі сөйлеу тилине тән фразеологизмлерде де қахарман психологиясын ашып бериўде төмендеги қосық қатарларында берилген. Мысалы:

Домбықты үйдиңиз-ау дизеге шекем,

Оған қандай пәлек көгерер екен.

Әдепсиз Арыўхан нәмәхрәм қатын,

Әдебиетлар

1. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. – Москва: 1954, - С.181-216

2. Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. – Алматы: 1972, 54,58-6.

3. Йўлдашов Б. Фразеологизмдерди асослари. – Самарқанд: 1999.

4. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: 1994, 136-137-б.

5. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңдес еки компонентли фразеологизмлердің лексика-семантикалық хәм стильлик өзгешеликleri. – Нөкис: 2015, 37-6.

6. Юсупова Б. Қарақалпақ тилинің фразеологиясы. – Ташкент: 2014.

7. Юсупова Б. Қарақалпақ тилинен айырым изертлеулер. – Тошкент: 2016.

8. Қарақалпақ тил фразеологиясының актуаль мәселелери. – Нөкис: 2011.

Мақолада фразеологизмлар орқали қахрамоннинг ҳар ҳил психологик халатларининг берилиши урганилған ва бу масала И.Юсупов ижоди мисолида ёритилған.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются способы передачи психологического состояния героев на примере фразеологизмов в произведениях И.Юсупова

SUMMARY

The article deals with analysing different types of psychological state through the phraseologisms on the material of the works of I.Yusupov

O'ZBEK XALQI TURMUSH TARZI ASOSIDA SHAKLLANGAN FRAZEOLIGIZMLAR

E.Xujaniyazov – filologiya fanlari nomzodi, dotcent

N.Sultanova - 2-bosqich magistranti

Ajiniyaz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: frazeologizm, turmush tarzi, erkin birikma, ma'no, uy-ro'zg'or, shakllanmoq, mantiq asosi.

Ключевые слова: фразеологизм, образ жизни, свободное словосочетание, смысл жизни, бытовой, формироваться, логическая основа.

Key words: phraseologism, way of living, free word combination, meaning of life, to form, logical basis.

Inson o'z ongli hayoti ibtidosidan boshlab mehnat bilan shug'ullanib kelmoqda. Mehnat jarayonida esa ular xilma-xil ishlarni bajarib kelgan. Pirovardida, inson mehnat faoliyatida bajarilgan u yoki bu xatti-harakatlar kishilarda muayyan lisoniy assotsiatsiyalarnipaydo qiladi. Shu tufayli biror fikrni obrazli ifodalashga ehtiyoj seziladi. Ayni shu holat kishilarning kasb-koriga, uy-ro'zg'or tarziga aloqador bo'lgan frazeologizmlarning ham shakllanishiga sababchi bo'lgan. Bunday frazeologizmlarning shakllanishiga quyidagi leksik-semantik guruhlariga oid voqelik bilan ifodalangan obrazli tushunchalar asos qilib olingan.

O'zbek tilida yuzaga kelgan frazeologizmlarining bir qismi ma'lum kasb-kor egalari faoliyati bilan bog'liqligini to'plagan materiallarimiz tasdiqlaydi. Kasb-kor egalari muayyan ishlarini o'ziga xos xatti-harakat bilan bajaradi. Ana shunday jarayon til egalari xilma-xil assotsiatsiyalarni yuzaga keltiradi. Bu esa frazeologizmlarning shakllanishi uchun real sharoit yaratadi. Natijada, turli kasb-korga bog'liq bo'lgan voqelikni gavalantirish asosida frazeologizmlar shakllanadi va ular tilning imkoniyati doirasiga o'tadi.

Lisoniy jihatdan qaraladigan bo'lsa, bunday frazeologizmlarning: 1. Mantiqiy asoslari erkin birikmalarga taaluqli bo'ladi; 2. Erkin birikmalardan ma'nolari nuqtai nazaridan farqlanadi; 3. Tarkibidagi leksemalar o'z ma'no mustaqilligini to'liq saqlamaydi; 4. Har birining asosida muayyan kasb-kordan olingan timsol yotadi; 5. Erkin birikma obraziga asoslanadigan umumlashma ma'no yuzaga keladi [1].

Shu nuqtai nazardan kelib chiqilganda, frazeologizmlarning turli kasb-korga bog'liqligi jihatidan shakllanish xususiyatlarini

Журтқа тийер сениң көп кесепатың.

Ал, әкеси отыр **были етпей бунда,**

Көрмедим бунындай арсыз әкени.

Болды, хәй саллақы, **өш аўзыңды жеп**

Хәй шақына сәлле ораған ешки,

Жалтырат өкшеңди, куўың бул пести.

«Актрисаның ығбалы»

Аўзына келгенин сырттан сандалап,

Көзимше «қосығың - қатқан» деседи.

«Бурмалаушыға»

Келтирилген мысаллардағы **домбықты үйиу, кесепаты тийиу, бети были етпей, аўзын жабыу, жалтырат өкшеңди- өкше көтериу** фразеологиялық сөз дизбеклери аўызекі сөйлеу тилине тән. Бул фразеологизмлер шығармада қахарман характерин ашып бериу, оқыўшының унамсыз қахарманға деген жек көриўшилигин күшейтиу максетинде көркем сөз шебери тәрепинен шеберлик пенен қолланылған.

Демек, қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклери – ықшам, көркем етип қурылған сөз дизбеклери болып қалмастан, аз сөз бенен көп нәрсени түсіндіретуғын терең мәниге ийе, айтажақ ой-пикирди, түсиникти дәл беретугын тил байлығы. Шайыр И.Юсупов өз шығармаларында қахарманлардың психологиялық халатларын сәулелендириуде фразеологиялық сөз дизбеклерин контексттеги психологиялық ситуацияға сәйкес, дәл хәм анық шеберлик пенен таңлап алған хәм өзиниң стилине сай қолланған.

мантиқий асоси uy-ro'zg'or buyumlarining nomi va shu voqealini obrazli ifodalash asosida shakllanib, «ayovsiz tanqid qilmoq» ma'nosi yuzaga kelgan. Aslida po'stak qoqmoq uy-ro'zg'or buyumi bo'lmish po'stakni chang-chungdan tozalashni nazarda tutiladi. So'ngra, erkin bog'lanmaning «po'stakning chang-chungini tozalash» ma'nosi orqa planga o'tib, kishilarga nisbatan qo'llanishi asosida yuzaga kelgan «ayovsiz tanqid qilmoq» ma'nosi birinchi planga chiqadi. Bu yangi ma'no komponentlarning umumiy yig'indisidan kelib chiqmay, ular asosida yuzaga kelgan ustama, ko'chma ma'no sifatida shakllanadi. Masalan: *Yoshligimdayoq «bu sening amring» deb qishloq imomining og'zidan chiqishi bilan ro'za tutmagan, namoz o'qimagan, fitr ro'za bermaganing po'stagini qoqdim, qo'li egrilarning ta'zirini berdim* (Shuhrat).

Uy-ro'zg'or buyumlari asosida shakllangan frazeologizmlar turli qurilishli bo'ladi: «ichiga chiroq yoqilganday bo'ldi», «ichiga chiroq yoqsa, yorimaydi», «kosasining tagi oqarmaydi», «mag'zavasi chiqdi», «ola xurjun elkasiga tushdi» kabi gapga teng qurilishi fe'l frazeologizmlar shakllanadi: *Adash karvon boshini ming tomonga urdi ammo kosasining tagi oqarmadi*. (X.Sultonov). *-Men kambag'aldan chiqqanman, pichoq o'z sopisini kesmaydi, - debdi*. (Shuhrat). Yostig'ini quritmoq birmaga teng qurilishli frazeologizm ham uy-ro'zg'or buyumlari doirasida shakllanadi: *Sodiq shu mo'ylov sifat qoshlarga qarab turib, o'zga tildi: qo'rboshiligida bu qoshlarning bir chimirilishi qanchadan-qancha oqning yostig'ini quritgandir!* (Shuhrat).

Shuningdek, bir-ikki yaktakni ortiqroq yirtgan, besh-oltiga ko'ylakni ortiqroq yirtgan, nomi ulug', surpasi quruq, pichoqqa ilinadigan, tarozi bosadigan, kurakda turmaydigan, yog' tushsa-yalagudek, yumaloq-yostiqlik qilib, ko'zmi po'stkaning yirtig'imi?! boy bo'lib boltasi yo'q, gadoy bo'lib xaltasi yo'q kabi frazeologizmlar shu guruh asosida shakllanadi. Biroq bu xursandchilik uzoqqa bormadi. Bir kuni Zinger boy shayton aravaga minib «odam o'ldirgan» degan kurakda turmaydigan gap chiqib qoldi. (A.Qahhor). Tagli-taxtli kuyov, albatta, uning so'zini ikkita qilmas, farzand o'rnini bosishi mumkin edi. Shu bois Azizani *yumaloq yostiqlik qilib uzatdi qo'ydi*. (Shuhrat).

Keltirilgan misollardan mazkur guruhda turli leksik-grammatik guruhlariga tegishli frazeologizmlarning shakllanish darajasi bir xil emasligi ko'rinib turibdi. Bunda ko'proq fe'l frazeologizmlarning ko'p shakllanganligi ko'zga tashlanadi. Ammo shuni alohida qayd etish lozimki, bunday frazeologizmlarning nutqda qo'llanish darajasi juda yuqoriligi bilan ajralib turadi.

b) pazandachilikka asoslanib shakllangan frazeologizmlar.

O'zbek tilining leksik tarkibida pazandachilikka oid leksemlar o'ziga xos o'rnini egallaydi. Avvalo shuni qayd etish lozimki,

Adabiyotlar

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: 1992.
2. Sodiqova M. Kratkiy uzbeksko-russkiy slovar ustoychivix virajeniy. Qisqacha ruscha-o'zbekcha barqaror iboralar lug'ati. – Toshkent: 1994.
3. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: 1992.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луг'ати. Беш жилдик. 1-5-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006, 2008.

Maqolada frazeologimlarning xalq turmush tarzi asosida paydo bo'lishi jarayonlari yoritilgan. Unda kasb- korga bog'liq frazeologizmlar shakllanishi haqida ma'lumotlar beriladi va ularning denotativ va ko'chma ma'nolari tahlilga tortiladi.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются вопросы формирования фразеологизмов отражающих образ жизни народа. В ней даются сведения о фразеологических сочетаниях, которые сформировались на почве профессий людей и анализируются их денотативное и переносное значения.

РЕЗЮМЕ

The article is devoted to the issues of study of phraseological units expressing the people's way of life. It contains the data about phraseological units expressing people's professions. There have been analyzed their denotative and transferred meanings.

SUMMARY

ҲАЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ҚЫСҚАРҒАН АТЛЫҚЛАРДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АНАЛИЗИ

Р.А.Опаева – ассистент оқытушы

Әжияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: кыскартириб кўлланиш, кыскартма от, кўшма от, лингвистик таҳлил.

Ключевые слова: сокращённое использование, краткие существительные, сложные существительные, лингвистический анализ.

Key words:, shortenings, short nouns, compound nouns, linguistic analysis.

Сөзлерди кыскартып колланыў усылы сөйлеўде пикирди тез жеткеріўде жүдә қолайлы усыл болып, дүнья халықларының дерлик көпчилигинде сөзлерди кыскартып колланыў жағдайларын көриўимизге болады. Тийкарынан, сөзлерди кыскартыў усылы көбинесе атлық сөз шакабына тән кубылыс болып табылады. Мәселен, рус тилинде даўыссыз сөзлерди хызметин ашып беріўиш мысаллар берілген. Мысалы: Самовар (сам+варить), Водопад (вода+падать), ледокол (лед+колоть), языковед (язык+ведать), снегопад (снег+падать), вертолёт (вертикально+летать) хәм т.б. Сөзлерди буўынлық кыскартып бириктириўде көбинесе еки

пазандачилик билан алоқадор хилма-хил лисоний ассотсиатсиялар шу касб-кор егалариниш иш жарайони, қолaversa, ular томонидан тайyorланган таомларниш u yoki bu xususiyatlari муайyan образларниш шаклланишгa асос бо'лган. Mana shu obrazlilikka bog'liq holda ko'plab frazeologizmlar shakllangan. Masalan, zuvalasi pishiq frazeologizmi xamir qorish bilan bog'liq voqelikning obrazli ifodalasi asosida shakllangan. Xamir qanchalik ko'p qorilsa, ishlov berilsa, u shunchalik sifatli, xamirdan olingan zuvalalar esa pishiq bo'ladi. Shu voqelik kishilarga nisbatan ishlatilib «a'zoyi badani chiniqqan» (O'TIL) [4] kabi ko'chma ma'no yuzaga keladi. Bunda ekrin bog'lanmaga xos bo'lgan ma'no konkretlikdan mavhumlikka siljish asosida frazeologik ma'no shakllanadi.

Keltirilgan dalillardan pazandachilikka bog'liqligi jihatdan qator leksik-grammatik guruhga tegishli frazeologizmlar shakllanganligi ayon bo'lmoqda. Shunisi ham borki, bu guruhda, asosan, birikmaga va gapga teng qurilishli fe'l frazeologizmlar shakllangan.

d) tibbiyotga bog'liqligi jihatidan shakllangan frazeologizmlar.

To'plangan materiallarga suyanib shuni qayd etamizki, muayyan nolisoniy omillar ta'sirida tibbiyot doirasida shakllangan frazeologizmlar ham ona tilimizda keng qo'llanib kelmoqda. Bunday frazeologizmlarining asosini tibbiyot jarayonidagi voqelikni ifodalovchi erkin bog'lanmalar tashkil etadi. Aynan shu voqea tavsifini ifodalash ehtiyoji asosida qator frazeologizmlar shakllanadi. Masalan; sog' tishini sug'urib olmoq frazeologizmi nutqda erkin bog'lanma tarzda ham ishlatiladi. Bunda u og'rigan tishni emas, balki og'riq bermagan sog' tishni sugurib olish jarayonidagi voqelik bilan bog'liq holatni ifoda etadi. Ana shu voqealini obrazli gavdalanitirish asosida «o'ziga o'zi tashvish orttirmoq» kabi frazeologik ma'no yuzaga keladi: -Sog' tishingizni sug'urib oladilar. Bu yerda «xalq posbonlari» ishlaydi. Oliy ma'lumotli huquqshunoslar... (S.Soliyev) [3].

Misollar tahlilidan turli tillarda frazeologizmlarning mazmun planida xilma-xilliklar mavjudligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu holat shu xalqlarning tabiiy yashash sharoitlari, madaniy va diniy an'analari va haqozo omillar bilan uzviy bog'liqdir. Ayrim frazeologizmlarning shakllanishida ko'p tillarda bir xil nomlarning qo'llanishi shu xalqlarning yashash tarzlari, hayotiy tushunchalariga ham bog'liq. Hamma xalqlarda ham vatan tuyg'usi, uni sevis, ardoqlash hissi, ishyoqmaslarni yomon ko'rish, qo'rqoqlardan jirkanish his-tuyg'usi bor. Bu kabi fiziologik holatlar, emotsional munosabatlarni ijobiy yoki salbiy jihatdan tilda zuhur etish ixcham va chuqur ma'noli frazeologizmlar orqali ifodalanadi va ular ana shunday ehtiyojlar asosida shakllanadi.